

Олександр Музиченко

КРАЄЗНАВСТВО В КОМПЛЕКСНИХ ПРОГРАМАХ ТА ЙОГО МЕТОДА

Вступна стаття

Краєзнавство в Україні пройшло складний шлях свого розвитку. Його розквіт припадає на початок 20-х років ХХ ст. Саме тоді у різних містах створювалися музеї краєзнавчого профілю, краєзнавчі товариства, краєзнавство стало частиною навчально-виховного процесу у школах, педагогічних інститутах, існували шкільно-краєзнавчі комісії, були розроблені наукові, методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, виходив журнал «Краєзнавство», розпочалась робота з вивчення міст і сіл, фабрик, заводів, культури та побуту села.

Серед активних діячів краєзнавчої роботи і був О. Музиченко, який розглядав краєзнавство як активний метод пізнання навколишньої дійсності.

Олександр Федорович Музиченко (1875-1940) – український педагог, методист, народився у м. Бердянську на Херсонщині. Вищу освіту здобував у двох інститутах: Санкт-Петербурзькому історико-філологічному та Ніжинському історико-філологічному імені князя Безбородька на словесному відділенні. Після закінчення працює викладачем російської словесності, історії і логіки у чоловічій гімназії м. Одеси. Два роки (1906-1908) перебуває у закордонному відрядженні у Німеччині. Повернувшись, читає лекції із педагогіки та філософії у рідному йому інституті м. Ніжина. У 1910 році переїздить до Києва на посаду викладача Київської 4-ї гімназії і виконує обов'язки інспектора цієї ж гімназії. А у 1914 році він призначається директором приватної гімназії, також був першим директором педагогічного музею імені Цесаревича Олексія Миколайовича у Києві (1914).

У період 1917-1919 рр. М. Музиченко генеральний інструктор Народного міністерства освіти. Водночас бере активну участь у роботі Всеукраїнської академії наук. Пізніше керує трудовою школою № 43 м. Києва, паралельно читає курс «Зразкові школи на Заході і в Америці» у Київському інституті народної освіти, займається науковою роботою. У 1930-х роках із зміною шкільної політики О. Музиченко залишає педагогічну діяльність.

Найвизначніші його твори: «Сучасні педагогічні течії у Західній Європі і Америці» (1919); «Что такое педагогика и чему она учит» (1912); «Чтение и культура слова в современной школе» (1930).

Сьогодні ми подаємо текст маловідомої статті О. Музиченка «Краєзнавство в комплексних програмах та його метода», опублікованої у книзі «Краєзнавство в трудовій школі» (Харків 1927), у якій автор розглядає

методи використання краєзнавства у навчальних закладах.

Віднайдений варіант статті розширює наші відомості про шкільне краєзнавство, як активного методу пізнання навколишньої дійсності.

Людмила Войтова

Вчительство, здебільшого, задоволено із комплексових програм, що даються «Порадником» та ГУС'ом, але іноді чути й стогін. «Програми ГУС'а – це космос, що його у школі треба вивчати. Чи – ж це можливо? Ні! Але керівники кажуть, що можливо. Та жоден з них не проробив усього того, що пропонує меншим братам своїм. У керівників на папері все гаразд виходить. Вони (на папері) знайшли ту Архімедову підйому, що нею землю можна підняти, але... забули вони про час, за який землю можна підняти тою підйомою (мільйони років). Земля таки не підіймається, а винуватий хто? Звісно меншенькі, як і завжди. От тут саме й лежить лихо освітньої роботи».

Лихо це родилося з того, що вчитель не знає, чим саме слід доповнити комплексні програми, не хоче «проходити» комплекси словесно-поверхово і боїться, що для цього треба мати безліч знань про космос. Але, коли поруч гасла «комплексовість» стало гасло «краєзнавство» у новому значінні, – то ясніше визначилися береги й шляхи.

Робота на селі і з селом та краєзнавство – от ті питання, що посідають перше місце у системі радбудівництва. І ці питання, як і все нове, широкі, часто спрощуються, вульгаризуються, коли їх переводять у життя. Ми цілком певні того, що ведемо роботу на основі краєзнавства, а на справді – так ми дуже далеко від того, і зовсім не тому, що не вміємо, а тому, що ми й не шукаємо, бо певні, що вже винайшли і вживаємо на практиці так, як і слід, цього давно знайомого принципа. Тут ми ще блудимо між такими, дійсно здавна знайомими, як конкретовість, наочність, локальність, родинознавство, культурознавство.

Дехто з тих, що більш обмірковували ці питання, цілком доречно зазначають, що «хоч ми й визнали краєзнавчий принцип для школи, хоч і досить у нас літератури, що розбирає питання до «родинознавства», але мусимо констатувати, що дійсно наукового краєзнавства ми не маємо, а замість нього по школах краєзнавчі ухили тобто кустарювання».

Отже, спробуємо поглибити деякі, ще мало визначені моменти, дати форму різниці між старим та новим краєзнавством, одкинути старі асоціації.

Разом з тим, слід добре розглянути внутрішній зв'язок між комплексовістю, виробництвом, краєзнавством та дитрухом і зазначити методи шкільної роботи, які диктує синтеза цих чотирьох основ – нарізний камінь нової школи.

1. Розуміння наочності є найзвиклішою асоціацією, що справляє нас на давню течію, яка ллє воду на наш млин, окремих дисциплін викладання.

Годі користуватися лише підручниками, малюнками, схемами та іншими учбовими приладдями. Ми вимагаємо: виходити із місцевих конкретних умов, вводити принцип локальності околиць життя. З одного боку – це буде наочність, з другого – використання краєвого

матеріалу. Саме цим краєвим матеріалом скористувалися, як підсобним засобом, щоб оживити вивчення учбових дисциплін. Цілком книжні методи ілюстровано на лекціях матеріалом, узятим з дійсності.

Таке краєзнавство мало лише підсобну роллю, а ще й досі його помилково вважають за краєзнавство. Вчитель помиляється часто тому, що такий підход зразу наче й зовсім схожий до сучасного. І справді: ще-ж Песталоцці вимагав, щоб дітей знайомили з оточенням на якомусь стержні.

А за стержень брали: сім'ю, працю членів сім'ї, шкільний будинок та знайомство з ним, будова будинку, біля школи, сусідні вулиці, шкільний колектив та його обов'язки. Хіба не схоже до нашого комплексового програму?... Слід лише наповнити його краєзнавчим матеріалом.

Візьмім Ушинського, Корфа, Бунакова. Більш 50 років тому Бунаків вважав за необхідне ввести в народню школу таку учбову дисципліну, яка б об'єднала реальний зміст, усебічний розвиток і словесні вправи. Вводить він курс наочного навчання, по суті, щось подібне до нашої комплексовості та краєзнавства, а саме: а) знайомство дітей (Н. Бунаков. Школьное дело. Лекції 1883 р., С. 130, 131, 138, 147, 148, 154, 161), що вступають до школи, з новими обставинами...; б) вивчення речей з природи та життя навколо дітей, як курс родинознавства, зв'язаний з учбовими (гулянками) екскурсіями...; в) вивчення краю, повіту, губернії і всієї країни з її природними багатствами й населенням, як огляд країнознавства і початків природознавства переважно через читання»...

Практичні поради : «ознайомлення з дітьми – відкіль прийшов, де жив, що робив дома?» До цього вирізування з паперу, ліпка. Далі: хата, вулиця, сад, город, поле, луки, ліс. Спостереження над працею дорослих, на виробництві, над знаряддями, заняття бідних і багатих, суспільні взаємини.

У цьому програмі Бунакова є вже і праця, і суспільство, і природа, але вражіння сучасности, на перший погляд, дає найбільше програм родинознавства для школи у Костромі.

У програмі цьому є й сонячний годинник, і вимірювання будинку, в якому дитина живе, тутешня річка, пересічна температура Костромська, способи її обрахувати. Флюгер. Роза вітрів. Самодільний компас. Визначення сторін світу за мохами та лишаями, що сидять на деревних стовбурах та на камені. Виробка цегли.

... Які фабрики та заводи є у Костромі? Що саме та як виробляють вони й куди продають? Машини. Торгівля. Гроші. Кредит... Транспорт. Кількість грамотних і неграмотних... Ремісники та їхнє знаряддя... Школи. – Як живуть, як святкують люди в Костромі? Які в них є добрі й погані звичаї? Фабричне виробництво... Трьохпілля та інші системи. Почта. Урядування. Суд... і т. и... Широкий програм, – ще й досі не зістарів. Є в ньому і праця, і суспільство, і побут, і природа, і боротьба з темрявою.

Той робітник, що починає працювати, не зразу розбере, що до чого. Навіть комплексники з досвідом, не помічали, що тому програмові 50 років, і визнавали його за сучасний. Найбільш збила з пантелику «Роза вітрів»... Ну хто-ж таки-б подумав, що 50 років тому це могло попасти до програму

краєзнавства?

Але що більш, наче схожі між собою сучасне краєзнавство з наведеним використанням місцевого матеріалу, з метою наочности, то більша й прірва межі ними. Чудовий програм вивчення краю, що передбачає з перших-же шаблів безпосередні дитячі спостереження, поступовий розвиток розумових сил дитини і місцеві умови – все це є частиною наочности, а «наочність доповнює читання та оповідання вчителя; це другорядна, підсобна річ, а перше місце посідає читання-пояснення» [Бунаків, 161 стор.]. Отже, головне тут не життя, а «читання-пояснення».

Як бачимо робота йде навпаки, тоді від читання-пояснення, від книжки йшли до вивчення краю, який був лише наочною до читання, а тепер навпаки – від краю йдемо до книжки.

Коли краєзнавство причепити до педагогічних дисциплін, як допоміжний засіб наочного вивчення місцевого матеріалу, то це буде не краєзнавство, а низка екскурсій чи робіт, більш чи менш цікавих, або й зовсім нецікавих чисто випадкового характеру.

2. Поруч із трактовкою краєзнавства, як ілюстрації до читання-пояснення, до книжки, до навчання, існує ще й погляд на краєзнавство, як на самоціль: треба знати свій край і матеріали, що є в ньому. Це стверджують і назви – родинознавство, краєзнавство. За цими невизначеними поняттями – розуміли, звичайно, частини міста, околиці, області, країни, річкову систему, доби року цієї місцевості. Це все мусило зв'язати дитину – з рідними місцями. У такому разі родинознавство ставало ніби окремою дисципліною. Здебільшого це була географія, хоч німці [Ф. Гансберг. Педагогіка, стор. 64. Петр. 1921 р.] уже давно казали, що сюди треба приєднати елементи історії природознавства, геології, астрономії, етнографії, фізики та сучасної техніки.

Усі ці дисципліни складають зміст родинознавства; для засвоєння усе вважається потрібним: і самий зміст, і місцевий матеріал. Як тип можна взяти учбові атласи окремих частин Німеччини. На четвертому – п'ятому аркуші наведено однаковий для всіх географічний атлас, а перші аркуші йдуть під мапи країни чи міста, де там оця школа. Прикладом, Гамбурзький атлас починається з точного рисунку старого фарватера Ельби, тоді йдуть усі його штучні й природні річища, одміни їх – без них незрозуміле, як ріс і ширився Гамбург, – далі мапи околиць Альтони і т. и. Та навіть таке ознайомлення з численним матеріалом певного краю – то не є краєзнавство.

І ми, й німці пробували, якось, активніше поставити родинознавство, не обмежуватися самим вивченням, ознайомленням. Німецька педагогічна література зазначила, що вчителі не беруть вольового впливу родинознавства на дитину. Методисти зазначали, що точні знання і уявлення про навколо будять у дитини внутрішню цікавість і бажання взяти участь у житті вітчизни, радість творчості і праці задля неї. Визнавали, за потрібне, крім зазначених уже дисциплін, прив'язати до родинознавства письмо та читання, а за стержень викладання взяти родинознавство.

Такі реформатори, як Гансберг, теж не вважали родинознавство лише за учбову дисципліну, що дає знання з окола. Гансберг кличе школу потрапляти

за часом. Нашого часу, каже він, завдяки тому, що ми швидко зносимося з іншими країнами, і культурні цінності швидко засвоюють усі: і в нашому місті, і в Каїрі, і в Гонконгу, бачимо велосипедистів, телеграфний дріт, водопровідні труби, стовби для об'яв, каналізацію.

Місто загубило своєрідні риси, а низка громадських і навіть міжнародних благ дедалі збільшується.

Не може школа спасати того, що вмирає, а тому їй треба братися за вселюдські культурні цінності, які і в нашій країні є так само; школа мусить родинознавство обернути в культурознавство. Родинознавство оперує матеріялами, фактами, явищами з околя; його слід доповнити культурознавством, яке справить нас на головні думки, на основу тих фактів та явищ.

Лише таке краєзнавство допоможе учневі скласти свого світогляда [Ф. Гансберг. Педагогика Ю.Н. Петр. 1921. Його-ж «Творча робота в школі» 117. Москва. 1920.], яке, систематично стираючи межі певного міста, виводитиме учня на світові простори, поширюватиме обрії, з'ясовуватиме непорушний зв'язок між собою всіх явищ, і разом з тим, залежність цілого від законів природи.

Слід зауважити, що в Німецькій педагогічній літературі, щодо родинознавства і досі ще рають у перших двох групах наочно вивчати будинок, школу, двір, садок, луки, поле, ліс, доби дня та року, а у 3-й та 4-й вести родинознавство, як окрему дисципліну, найбільш географію.

3. Отже, асоціація між краєзнавством та наочністю зводить питання до методу викладання, до допоміжного засобу. Асоціація між краєзнавством та родинознавство робить краєзнавство самоціллю викладання: вивчення матеріялу, фактів. Сучасність не визнає ні того, ані другого і висуває краєзнавство, як методу активного пізнання дійсності, методу дослідження (а не викладання).

Це розуміння більш наближається до погляду «Порадника» Укрголовсоцвиху, ніж ГУС'а.

У чому ж саме різниця між колишнім і теперішнім краєзнавством? Ще німці намітили ґрунт нового розуміння краєзнавства, відчували ніби, які саме громадські умови їхні не дають краєзнавству стати динамічним. Гансберг жаліється на повсюдний напис «стороннім заходити забороняється», каже, що всюди працюють чужі дітям люди, яким і на думку не спаде скористуватися з допомоги молоді, що охоче б на те пішла.

А разом з тим, не бачивши і не бравши участі в роботі, що завжди оновлює культуру, не можна й зрозуміти ту культуру. Щоб заповнити галявину, доводиться у школі утворювати такі кутки життя, які хоч у малому масштабі давали б неприступні досі дітям факти й явища дійсності. Так само, жаліється на прірву між роботою та школою один із талановитіших сучасних звитяг трудової школи, практик – комплесник Отто-Ерлер у Лайпцігу (у Липську). Він проробив добре задумані комплекси і в своєму звітові, майже стенографічному, зазначає, що часто у школі доводилося відтворювати той чи інший бік життя, бо навіть вітряка не можна було відвідати, «на жаль, не

було дозволу» [О. Trler, Bilder aus der Praxis der Arbeitsschule 27. 1921]. Чому ж таке трапляється, навіть по щонайкультурніших центрах? А тому, що вивчення краю там є справою лише шкільною, населенню до того байдуже, школу з життям робітництва не зв'язано, робітники із шкільним життям не зв'язані і з хазяїном вітряка вчитель нічого зробити не може. У нас питання стало інакше зовсім [Сибірськ. Педагогічн. журн., ч. 4(9), стаття І. Воробйова], намічено співробітництво дітей із дорослими. Необхідність поліпшити наше сільське господарство (а це економічна потреба села) диктує нам розвинути краєзнавську роботу. Змичку науки із селянством, втягування маси в наукове господарство, якраз треба починати з агрономії, ветеринарії, медицини, отже, треба знати село і з природньо-історичного, і з побутового, і з економічного боку. Найкращою формою такої змички є гуртки при хатах-читальнях. Гуртки ці, разом із теоретичним вивченням основ сільського господарства, ставлять на меті і практичне досягнення наукового замлеробства; вони є методами виробничої пропаганди на селі. Такі гуртки не зможуть існувати, якщо сільська школа не підтримає їх. З другого боку, не можна досягти підняття культурно-вирібною моці країни, якщо ідеї краєзнавства не западуть у широкі маси населення, якщо вивченням краю не захопляться тисячі робітників та селян, якщо краєзнавство не набуде собі громадського народного характеру. Таке широке всебічне охоплення (за причиною слабкого економічного розвитку країни та сітки наукових установ краєзнавче-дослідчого типу), така універсальність постановки питання – це та перша кількісна, так би мовити, різниця сучасного краєзнавства з минулим.

Друга різниця – якісна. Ще в наочності помітно було потребу до вивчення окола. У родинознавстві ту цільову установку визначено більше, і в культурознавстві вона теж є. Тепер, навпаки, цільова установка – це участь дітей у житті й боротьбі країни. Вивчення не для вивчення, а для одміни, для переробки. А щоб одмінити щось, доведеться порівнювати своє із чимсь кращим, з іншими країнами та народами. Така звичка запозичувати краще у других, годуватиме не археологію, плекатиме не національні чуття, але інтернаціональні. Гус у програмах своїх [стор. 13] підкреслює, що краєзнавчий принцип, пронизуючи програми наскрізь, сполучається з інтернаціональним принципом.

Не статичне, а динамічне вивчення окола, бажання допомогти, коли не самому виробництву (сили дитини ще замалі для того), то хоч учасникам його, дорослим: оздобити їхній клуб чи залю зібрань, приготувати гасла до з'їзду, діярами до докладів на з'їзд і т. ін. Таким чином, школа з одного боку вростає в життя, а з другого – втягає доросле населення у школу, зацікавлює його у діяльному вивченні краю. Школа ставить собі певне завдання щодо краєзнавства, як наукового руху, економічно необхідного, щоб виявити і сприяти розвитку виробничих сил краю [Воробйов].

У такому заломленні збудовано й головного доклада від Госплану, який буде зачитано на конференції центральних та місцевих Досв. Показ. Установ (ДПУ) у Москві. Школа б мусіла вивчати методи наукового краєзнавства у

заломленні педагогічних принципів. Це обернуло б школу в постійного органа наукової пропаганди, що зв'язує в одно ціле науку й працю. Краєзнавство не для краєзнавства, а тісно зв'язане із завданнями сільського господарства. Цей виробничий госплановий характер краєзнавства, взаємодія з середовищем, зв'язок – це найбільш виразна риса сучасного краєзнавства. Чудово сказано, що краєзнавство починається з того моменту, як між школою й середовищем укладається справжній глибокий зв'язок і взаємодія.

Третя ріжниця сучасного краєзнавства – тяга до самостійного дослідчого спостереження дійсності, бажання навчити дітей схоплювати закономірність, співвідношення, зв'язок між явищами. Ставиться завдання – збудити в дітях ініціативу, шукати нових шляхів до будування свого життя, господарства, виробництва. Для цього не треба спланованого матеріалу. Краще, коли його вужче задумати, та глибше й поволіше проробити. Тоді діти щодалі, то все більше захоплюватимуться темою, лабораторно-дослідчими операціями, які легко осягти навіть малим дітям, навіть коли при школі й «лабораторії» немає. Якщо діти сами спостерігають, ставлять питання, роблять припущення, висновки, додумуються як їх перевірити і, перевіривши, роблять остаточні висновки, значить, вони працюють дослідчим методом, бо виходять із конкретних фактів і самотужки їх зважують. Дослідження ці, зрозуміння співвідношень, зв'язку між явищами, залежності, все це спочатку матиме надто дитячий характер. Але відкидати цього при краєзнавчому підході не можна, бо інакше і краєзнавство, і комплекси обернуться у слова, слова й слова, і учні разом із керівниками потонуть у морі цих слів. Вчитель з дітьми може розбирати найскладніші явища, але їх слід якнайбільше спрощувати. Припустімо, що, вивчаючи край, діти прийшли до млина. Там звертаємо увагу на передачу сили. Спостерігати це явище, доки воно аж стане зрозумілим, школярі не можуть і вчитель мусить, мало придатний для спостереження факт, звести до зубчатого колеса у шкільному годинникові.

Наводимо приклада з німецької школи першої групи, де діти 6-7 років [Теория и практика труд. школы в Германии. Збірник, стор. 58-60]. Це буде фотографія з одного заняття з дітьми, але і з цього вже видно буде, яких засобів спрощування під час досліду, яких підходів вживають німецькі методисти. Тут для нас важливо не зміст цього прикладу, а методичний прийом. У дворі дівчата водять кола:

– Ставаймо в два кола! Велике й мале коло здоровкатимуться одне до одного.

Діти, ставши одне за одне в коло, держаться за переднього товариша тією рукою що в коло, а другою – вільні. Поволі кола йдуть, і в тім місці, де вони дотикаються, дівча ручкається з хлопчиком і вітається: «Здоров», далі так друга, третя пара і т. д., не пропускаючи, аж поки обійдуть так, що час вітатися удруге. Той, кому черга вітатися удруге, гукає: «Стій»! На перший раз помиляються, далі йде гаразд. «Стій»! – гукає хлопчик. Кола стали. Дехто з дівчаток жаліються, що вони ще не здоровкалися, їх одводять набік, гра продовжується, і на цей раз всі враз гукнули: «Стій», і стали. Стоять,

перепитуються, виявляється, що здоровкалися усі. Чому тепер вийшло, а раніше ні? Виявляється, що тепер хлопців і дівчат однакова кількість, кола однакові. Якщо тепер дітям заманеться гратися у такі кола, їм доведеться зразу розбитися на два різні кола. В дальші дні дітина, знову граючи у кола, помічає, що вчора, припустим, вона йшла вправобіч, а сьогодні вже йде влівобіч, придивляється і помічає, що обидва кола йдуть у різних напрямках. Далі та-ж гра з лічбою. «Здорові раз, здорові два, здорові три». Гра йде доки колові кінець на «три». Іншим разом учитель розставляє дітей у більше й менше кола. Ідуть, коли перше коло каже – здорові два», так друге ще каже – «здорові раз». Продовжують далі: перше коло – «здорові три», а друге лише – «здорові два» почали. Перше коло – «здорові чотири», а друге все ще – «здорові два» – «Ми здоровкалися чотири рази». – «А ми лише двічі». – «Як же то сталося?» – «Та нас-же більше». Підрахуймо!.. І дійсно, на одного з другого кола припало по двоє з першого кола. Знов ідуть кола в тій-же кількості – наслідки такі-ж, як і перший раз. На одного припадає двоє, на двох – четверо, на трьох – шестеро, на чотирьох – восьмеро і т. д. Це все легко підрахувати. Засвоївши це у забаві, ми спостережимо це і на годинникові. Багато зубчастих коліщаток з багатьма зубцями кожне. Це ті-ж діти, що здоровкаються: «Здорові раз, здорові два»... Щоб простежити, коли вони збіжаться вдруге, ми намітимо чорнилом ті, що збіглися зараз. Отже, мале коліщатко здоровкається втретє, а велике лише вперше і т. д., і т. д. Від передачі сили переходять до питання, де-ж саме береться та сила. І весь час так само по-дитячому, весь час спостерігання фактів, догадки, самостійні висновки, зв'язок між явищами, перевірка, тобто дослідча робота. Ще легше спостерігати природу: насіння, проростання, добрий та бідний ґрунт, рослина і світ, як рослина захищається, як рослина ходить по землі (батоги суніці), як рослина ходить під землею і т. д. Дослідчим методом, діти 8-9 років можуть проробити мало не всю живу й неживу природу [Див. талановиту спробу поставити практично всі ці роботи по книжці Л. Сельського «Азбука великої книги» (перші кроки ознайомлення дітей з природою) 1913]. Далі вже можна поступово виводити залежність у цьому краї між працею населення та природою й організацією людей, на взірєць того, як це зробив я для північної Київщини (див. мою статтю в «Радянській Освіті» 1924. ч. 11-12, стор. 62-63). Отже, сучасне краєзнавство відзначається універсальним охопленням, сполученням національного з інтернаціональним, взаємодією школи й середовища та самостійним дослідчим характером.

Все зазначене характеризує активність, динамічність. Коли так розуміти краєзнавство, то ясно буде, що його міцно зв'язано з комплексовістю, і в'яже їх виробництво. Не дарма зараз краєзнавство переглядається, перецінюється і переформовується. Це має зв'язок з новими комплексовими програмами ГУС'а і тому ці обидва поняття й виникли разом. І дійсно, виробничий характер трудової школи вивів нас до комплексовості, до першого ділового підходу здійснення (О. Музиченко. Проблема комплексності в Німеччині і в нас. «Шлях освіти» 1924, ч. 4-5. стор. 94.) декларованої трудової школи. Комплексові програми підводять нас до виробництва, а це, в свою чергу,

зацікавлює в сучасності, втягає дітей у роботу дорослих, виховує бажання брати участь у життю разом з робітниками дорослими, допомагати їм у боротьбі, в будівництві – бути маленькими революціонерами, а це і є джерелом, причиною і завданням дитруху. Як бачимо, нормально налажена комплексовість не може обійти виробництво, сучасність, боротьбу та дитрух; вона веде ту-ж роботу, що й школа до заводської праці (ДЗП). Така наближеність до виробництва і є те краєзнавство, осягає і комплексовість, і виробничість, і сучасність, і дитрух, і ДЗП.

По деяких групах краєзнавство дуже наближається до комплексовості, а буває і спадається із ним. Ще 1911 року Лай та Ендерлін у своїй практиці наблизилися (Lay und Enderlin, Furer durch das erste Schulfahr, 404-418 1911 рік. Їхня-ж – Im goldenen Kinderland (абетка).) до комплексовості і виробили робочого плану на перші групи (6-7 років). А вийшли наші колонки... Ідея та-ж сама, але ще не яскраво виявлена, бо автори її мали інший загальний світогляд. Головна колонка зв'язувала працю, діяльність людей, природу і суспільство, власне, той-же наш комплекс. Звалася ця колонка родинознавством; з одного боку, мала вона характер комплексовості, з другого – нагадувала краєзнавство. Навожу комплекса «Осінь», частину робочого плану, складеного на перший рік навчання і розбитого на колонки. Практично дається синтез навичок та знань щодо праці дорослих, із вивченням тієї праці. Вихідний пункт та кінцеве завдання відрізняються від наших комплексів (дивись схему).

Як бачимо, участь у сучасності, зв'язок з виробництвом, комплексовість, дитрух та краєзнавство – все це паростки революційного соціального виховання, трудової школи; вони взаємно доповнюють і стимулюють один одного, переплітаються тісно. Такий взаємний зв'язок має лише краєзнавство. Завдяки тому взаємному впливу до розробки краєзнавства можна взяти лише активний дослідчий метод, що його зараз вважають за найкращий.

Щодалі, то більше число прихильників тієї думки, що вчитель під час лекції свою енергію мусить якось інакше вливати, – не дуже помітно, але глибоко і чуло. Треба, щоби вчитель менше сам говорив, хай діти сами спостерігають, роблять висновки, розроблюють лекцію на ході; іноді, навіть треба не давати остаточних пояснень, щоб учні сами шукали розв'язання думки. Не дуже давно в Західній Європі та в Англії виникла думка, що «найкраща з методів для окремої людини, – то метода дослідження, якого ішли цілі раси у своєму розвитку; що метода навчання, яка стояла-б найближче до методів дослідження, слід визнати за найкращу, – вона не обмежить викладанням істин, що сами в собі майже не потрібні, але приведе до корня, з якого ті істини вирости». Але ця думка запанувала на Заході лише в галузі викладання фізики, природознавства та географії.

«Дослідча метода робить учня дослідником, дає змогу винайти наукові факти, не лише чути про них. Ще багато хто думає, що відкриття та винаходи то є доля особо наділених людей, що відкрити щось у середині Африки чи за бігуном, то є якесь особливе призначення вибраної людини. Але цю «чудову

здатність» має кожен з нас і користуватися з неї можна в життю щодня, отже, треба всім знати правила тої гри, що її ведуть дослідники, і вміти самим добре грати».

Такої активної методи можна прикласти до всіх боків краєзнавства, навіть до етнографії, до місцевої мови, до бувальщин, до казок, до літератури [Див. Труди Київського з'їзду вчителів. Київ, 1915 рік, доповідь О. Музиченька]. Дитина, виходячи з місцевих умов, може самостійно будувати ціле. Припустимо, ми дали учневі написати казку, зв'язану з нашою місцевістю, а потім зачитаємо кимсь записану чи надруковану місцеву казку, тоді в тих місцях, де учнева казка спадатиметься із книжкою, він відчуватиме радість творчості, радість досягнення. М. Горкий дуже добре підмітив цей дитячий процес, навіть під час читання романів. Ось уривок з його твору «В людях».

«Бувало ще на перших сторінках починаєш догадуватися, хто переможе, а хто ні, і як тільки наспіє вузлик подій – вже намагаєшся розв'язати його своєю фантазією. Коли перервав читання, думаєш про неї, як про завдання з арифметичного підручника, і що далі, то частіше розв'язуєш правдиво».

Творчість, несилувана робота, радість думки, що справдилася – це джерело активності на все життя. Та я ж навів словесний випадок, найнепридатніший для такої методи. Дослідження на вирібництві, у природі, у суспільних відношеннях далеко легші, бо в житті все логічніше, аніж у казці. Мати Гете оповідає, що вона розказувала, а син слухав, утопивши в неї чорні очі, і якщо хто з його казкових улюбленців кінчав не так, як хлопцеві думалось, він був невдоволений з того і навіть іноді з слізьми обривав оповідання. Бувало за пізньою годиною оповідання відкладалося і я певна була, що він фантазуватиме про те, що буде далі.

З яким захопленням слухав він, коли було так, як він думав. Треба вміло вжити цю сторінку дитячих переживань у будові лекції, штовхнути думку учнів на припущення, затримати їх у логічності, правді та конкретності й утворити в роботі все, що у свій час буде перевірено життям та науковою літературою. Це все буде активна дослідча метода, що її часто плутають з евристичною. Літ дванацять тому я назвав її в друковій генетичною, але не тею звичайною генетичною і не тею, що в дидактиках старих зазначалася. Моя генетична метода не мала головної ознаки звичайної – генетичної – питань вчителя та (катехизації, моя метода мала натомість те, що зараз зветься плановкою матеріялу. Метода ця спала мені на думку тоді в зв'язку з успіхом серед дітвори Пінкертон; автор на диво знав дитячу психіку і експлуатував генетичну методу.

Такий підход викликає у дітей бажання і вміння самим набувати знань, не лише засвоювати те, що відоме. Так саме можна розробляти всі моменти комплексу, як часто вирібничі, так і ті, в яких праця дітей, чи спостереження місцевої праці дорослих, зливаються у вивченні мови, або літератури. Діти мають свої дитячі спостереження, свій дитячий досвід – його лише слід зорганізувати і ми матимемо відкриття, яке справдиться і буде доведено порівнянням з тим, що за дітей зроблено кимсь другим. За приклад

практичної роботи з дітьми можна взяти «Вечір» Шевченка, що я подав у «Радянській Освіті» 1924 р. ч. 11-12, стор. 60-61.

Найголовнішою умовою [«Нар. Учитель» 1924 р., ч. 12, стаття Сергьєвського] дослідчої методи є натуральний характер роботи. От і вся суть підходу навіть до словесних моментів краєзнавчого комплексу. Зрозуміло, що все останнє – взаємодія між виробництвом, природою та суспільством – підхопити ще легше, бо тут більше логічності.

По цих словах про сучасне краєзнавство ясно, чому саме в нашому будівництві виникли такі два завдання, як робота на селі та краєзнавство, не як підсумок знання, а як воля до змін і поліпшення. Це питання про підняття нашого сільського господарства, про підняття виробничих сил країни. Так само ясно й те, що динамічне краєзнавство має динамічність і в методах його розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Краєзнавство в школі. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – С. 269.
2. Музиченко Олександр Федорович. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – С. 329.
3. Музиченко Олександр Федорович. Українська педагогіка в персоналіях: У 45 у 2 кн. Кн. 2: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 196-203.
4. Музиченко Олександр. Енциклопедія українознавства. Том 5. Львів, 1996. – С. 1662.
5. Олександр Музиченко. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О.В. Сухомлинські та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – С. 287-291.
6. Олександр Музиченко. О.В. Сухомлинська. Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – № 1. – С. 46-53.

ОСІНЬ

Родинознавство	Експурсії	Фізичні виявлення		Географічні виявлення	Пластичні, фізичні, експериментальні та конструктивні виявлення		Словесне виявлення		Числові виявлення
		Рухливі ігри	Співи	Малювання і образотворчість	Ліпіння	Досвід і ручна праця	Оповідання, доклади та драматизація	Читання та писання	Лічба
Овочевий базар Купівля. Гроші. Вага. Про селянина. Про перекупку.	Експурсія на базар	Чи хочете ви знати, як селянин ... (коло)		Базарні столи, кошики, яблука, груші, виноград, буряки, зелень, морква, огірки	Кошики з яблуками та грушами і т.і. Зелень, буряки, виноград, яйця і т.і.	Начіння базарне. Лави, терези бляшаних покришок і т.і.	Гоп, гоп, конику! Ти товстий чорний чміль (Абетка 66 стор.)	На базарі	Числа від 10 до 20
Осінь Дерева. Копають картоплю. Збирають виноград. Роботи на полі. Оранка. Сійба	Через поля та ліси	Гра в молотубу На мій млин вже треба вітру. Чи хочете ви знати, як селянин хліб молотив	Тай холодно як стало	Як падає листя Плуг, бороно, мішки, купи картоплі, різка, млин і т.і. Коник, чміль і т.і.	Картопля у мішках і в купах. Дерева і кущі без листя. Коник, чміль і т.і.	Плуг, бороно, млинове коло, і т.і. Вітряк. Осінні квіти у пучку. Гірлянди із шипшини та ягід.	Селянин потом хліб заробляє	Наступає осінь. (Абетка 64-5 стор.) Наш хліб (стор. 66). Завивання вінків та в'язка квітів пучками (Абетка 67).	
Млин Ластівка. Лелека і т.і. Осіньні гри.	На млині	Шумить млин Стріляння з лука. Пускання літуна	Шумить млин			Лук та стріли. Літуни та колеса з пробками й пір'ям			